
ISTRAŽIVANJE ETNOGENEZE

UDK: 94(=163.42)
Pregledni rad
Primljeno: 26. 06. 2007.
Prihvaćeno: 19. 09. 2007.

EMIL HERŠAK, BORIS NIKŠIĆ

Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

Hrvatska etnogeneza: pregled komponentnih etapa i interpretacija (s naglaskom na euroazijske/nomadske sadržaje)

SAŽETAK

U članku se pokušava iznijeti neke parametre vezane uz nomadski element ili moguće naznake nomadskoga elementa u hrvatskoj etnogenezi. Najprije se komentira sam etnogenetski koncept te se sugerira radna definicija etnogeneze, a potom se daje pregled glavnih komponenata za koje se smatra da su odigrale neku ulogu u hrvatskoj etnogenezi. Identificiraju se elementi koji se na neki način mogu smatrati nomadskima ili takvima koji odražavaju utjecaje iz euroazijske stepe te se spominju povijesni izvori koji potvrđuju ili impliciraju nazočnost euroazijskih nomadskih skupina na hrvatskome prostoru, uz naznaku relativne učestalosti arheološkog materijala. Autori se zatim osvrću na poglede prijašnjih i sadašnjih hrvatskih i stranih autora o hrvatskoj etnogenezi, posebice s obzirom na »euroazijsku vezu«, te podrobnije predstavljaju iransku teoriju o podrijetlu Hrvata. Na kraju ukratko izlažu najnovije genetičke analize (DNK) suvremene hrvatske populacije.

KLJUČNE RIJEČI: Hrvati, etnogeneza, Euroazija, teorija, ideologija

U ovom ćemo radu pokušati naznačiti neke veze između povijesnoga teritorija Hrvatske i *nomadskih naroda* euroazijske stepe, uz kratak osvrt na određene procese prije dolaska Hrvata. Na početku ipak moramo naglasiti da su se tom temom hrvatski istraživači rijetko bavili, što znači da primarni izvori nisu bili potpuno analizirani, a sekundarnih je interpretacija malo. Ipak, kao što naslov članka sugerira, čini se da je step-ska veza odigrala neku, više ili manje važnu ulogu u hrvatskoj etnogenezi. Razmotrit ćemo pitanje etnogeneze i etnogenetskih teorija s osobitim naglaskom na Hrvatsku. U tom ćemo općem kontekstu dati pregled onoga što je poznato i što se može posredno izvesti o »euroazijskoj vezi« u Hrvatskoj.

Nije laka zadaća odrediti što je uopće etnogeneza. Prvi je problem već definiranje etničnosti odnosno određivanje što je etnija (prema francuskome *ethnie*), kako je Anthony Smith nazvao očitovanja etničnosti (1988). Mnoge historiografske i sociološke škole nudile su različite interpretacije, a implikacije etničnosti mijenjale su se kroz povijest, posebice od 19. stoljeća do danas. Prva tumačenja etnije kao biološke, kulturne, jezične i psihološke jedinice (narodne duše, *Volksseele*) ustupila su mjesto dinamičnijim i često relativističkim teorijama, od kojih su neke zapravo negirale samo postojanje etnija smatrajući ih pukim društvenim konstruktima. Takav relativizam povremeno

je dovodio i do negiranja očitoga, to jest činjenica da etnije, kakva god bila njihova *differentia specifica*, pokazuju veliku trajnost ili, preciznije, zajednice se identificiraju ili objedinjuju pod istim etnonimima tijekom duga razdoblja.

Uzmemo li kao primjer hrvatski slučaj, nema sumnje da je u ranome srednjem vijeku postojala skupina ljudi koji su sami sebe identificirali, a bili su identificirani i od drugih, kao Hrvati. U 10. stoljeću bizantski car povjesničar Konstantin VII. Porfirogenet datirao je dolazak Hrvata u rano 7. stoljeće, u vrijeme vladavine cara Heraklija. To je vjerojatno; pa ipak, prvi izravan spomen hrvatskoga imena u *domaćim izvorima* datira iz 852. godine, kada je knez Trpimir sama sebe imenovao »knezom Hrvata, Božjom milošću« (*dux Chroatorum munere divino*). Taj latinski oblik hrvatskoga etnonima poslije je potvrđen na kamenim natpisima: Branimirovu natpisu iz Šopota kod Benkovca, BRANIMIRO COM(ITE) DUX CRUATORU(M) COGIT(AVIT), i u Držislavovu iz Kapitula kod Knina, I (...) CLV DVX HROATOR(UM) IN TE(M)PVS DIRZISCLV DVCE(M) MAGNV(M). Oblik na hrvatskome jeziku potvrđen je na kraju 11. stoljeća na Baščanskoj ploči, koja se odnosi na vrijeme »Zvonimira, hrvatskog kralja« (ЗВЪНМИРЪ КРАЛЪ HRЪВАТЪСКЪИ). To ime nedvojbeno označuje etnički entitet koji je stekao određeni politički okvir. Štoviše, kao što znamo, taj entitet nastavio se razvijati pod istim imenom sve do danas. U kasnosrednjovjekovnom razdoblju izričito se poistovjećivao s »nacijom«, tj. *natio Croatica*, no tada se koncept pojma nacije razlikovao od današnjega. Unatoč tomu kontinuitet međusobno povezanih oblika zajednice, tipa jezika i određenih kulturnih obilježja, ne može se osporiti. Ipak su se sastavnice zajedništva i njegovih kulturnih obilježja mijenjale i sigurno je da moderna hrvatska etnija inkorporira populacije čiji se preci u srednjovjekovnom razdoblju ne bi smatrali Hrvatima, kao i da je srednjovjekovna Hrvatska uključivala populacije koje su u to vrijeme bile različite od hrvatske etnije iako su se poslije u nju asimilirale.

Stoga bi radna hipoteza etnogeneze u hrvatskome slučaju (i analogno u ostalim primjerima) uključivala dvije razine: 1) proces kroz koji su se ranije populacije ili etnije spojile i formirale zajednicu koja se pojavila i samu sebe definirala kao hrvatsku, na početku hrvatske povijesti i 2) procese, promjene identiteta itd. koji su zatim proširili hrvatsku etniju i razvili je u današnjem obliku. Rečeno općim terminima, radna definicija etnogeneze implicirala bi: prvo, *početnu pojavu etnije* (zajednice ili mreže zajednica koja se obično identificirala pod specifičnim imenom, tj. etnonimom) i drugo, *daljnji razvoj etnije*, koliko god taj razvoj trajao. Ukratko, etničnost se može shvatiti kao kontinuitet zajednice ili osjećaja zajedništva kroz vrijeme, bez obzira na promjene članova te zajednice, jezika i kulturnih značajki.

Razmotrimo li specifične sastojke u hrvatskome primjeru, za sljedeće elemente, komponentne skupine ili povijesne *komponentne etape* – ne računajući mogući euroazijski nomadski element o kojemu će biti riječi u nastavku – može se reći da su tijekom vremena pridonijele stvaranju i razvoju hrvatske etnije ili njezine baze odnosno da su tome barem potencijalno pridonijele¹:

¹ Riječ je o postavljanju općih gabarita, inventaru izvjesnih i više-manje vjerojatnih komponenti te o njihovu grupiranju po slojevima (komponentnim etapama).

1) *Domorodačka prehistorijska komponenta* potječe od prvih populacija modernih ljudi na ovome području, od kamenog doba nadalje. Hrvatska je prvi put bila nastanjena ljudima u modernom smislu riječi prije 40.000 godina, a prema nekim se analizama biološki kontinuitet s nekim populacijama mlađega paleolitika sačuvao do danas, osobito na jadranskim otocima (v. Barać et al., 2003). Dakako, te vrlo stare populacije ne mogu se smatrati precima Hrvata jer su također pridonijele supstratima mnogih drugih europskih naroda. Ipak, biološki kontinuitet implicira i nastavljanje predaja, kulturnih obrazaca, možda mentaliteta i drugih elemenata koji su poslije u krajnjoj liniji ušli i u hrvatsku etniju. Vjerojatno se nikada neće doznati ništa o etničkim imenima i podjelama tih najranijih populacija (pod pretpostavkom da su imale neki osjećaj za etničnost), kao ni o relativno mlađim skupinama koje su stigle u neolitskom razdoblju, vjerojatno s Bliskoga istoka (primjerice narod neolitske kulture iz Danila, 6. tisućljeće pr. n. e.). Isto vrijedi i za jednu od najvažnijih arheoloških kultura u Hrvatskoj, tj. eneolitičku vučedolsku kulturu iz istočne Slavonije (3000.–2200. pr. n. e.), iako ona donekle gubi svoju prehistorijsku anonimnost u svjetlu pretpostavki da je njezina jezična afilijacija već bila indoeuropska, ili barem predindoeuropska.

2) *Protohistorijska komponenta* sljedeća je predhrvatska komponentna etapa, koju određuju prvi narodi koje povijesni izvori identificiraju već poimence, iako većina njih ostaje na rubu historije (u »protohistoriji«). Što se tiče obalnih područja Hrvatske, grčki i rimski autori spominju Ilire (= Ἰλλυριοί, *Illyrii*), i u užem smislu (*Illyrii proprie dicti*, prema Pliniju) i u širem smislu, koji uključuju narode kao što su *Delmatae*, *Liburni*, *Iapodes* i čak u nekim slučajevima *Pannonii* na sjeveru. Dvojbeno je jesu li sve te *gentes* bile etnički identične ili u nekom srodstvu. Kako god bilo, arheolozi često datiraju »dolazak« Ilira u vrijeme u kojemu se širi srednjoeuropska kultura polja sa žarama (i/ili mnogo prije, tj. u vrijeme seoba u osvit mlađega kamenog doba). Prema jednoj teoriji ilirski etnonim možda je jezično povezan s imenom rijeke Visle u Poljskoj, premda to ostaje tek nagađanje. U kasnome ilirskom razdoblju (od 4. stoljeća pr. n. e.) osnovane su grčke kolonije na nekim jadranskim otocima (Vis, Hvar, Korčula itd.) premda postoji i mogućnost da su Grci bili prisutni na hrvatskoj obali već u mikensko doba (no njihov bi utjecaj u to vrijeme zacijelo bio neznatan). U nekim hrvatskim regijama dominirale su keltske skupine, barem od vremena Aleksandra Makedonskog, osobito u Panonskoj nizini. Strabon spominje da su Japodi bili »poluilirima i polukeltima«. Na sjeveru dvije glavne keltske skupine bijahu *Taurisci* u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i *Scordisci* u većem dijelu Slavonije i Srijemu (kao i u susjednim područjima Srbije i Bosne).

3) *Rana (= rimska) historijska komponenta*. Rimsko osvajanje, koje je kraju priveo August, donijelo je nove etničke skupine na područje današnje Hrvatske. Najznamenitiji doprinos etničkoj strukturi dali su italici kolonisti, koji su često ostavljali svoja imena na grobnim i drugim natpisima. Osim toga, ako se uzme u obzir razmjer i razmjerno visok stupanj (unutarnjih) migracija u Rimskome Carstvu (osobito među legionarima), valja pretpostaviti da su ljudi iz raznih zemalja i krajeva pridonijeli etničkom sastavu rimskih provincija Dalmacije i Panonije. Ipak, kako se može razabrati iz analize tisuća osobnih natpisa, većinu italiskih kolonista činili su poslovni ljudi, obrtnici, robovi s istoka itd., dok gotovo uopće nije bilo seljaka koji bi migrirali na drugu jadransku obalu. Iz toga bi se moglo zaključiti da su sela i poljoprivredne regije vjerojatno u cjelini sa-

čuvali razmjerno jači »predrimski« značaj. Pa ipak je obala temeljito romanizirana, što je rezultiralo stvaranjem posebna romanskog jezika, starodalmatskoga, koji je očuvao određene arhaične fonetske crte. Od nekadašnjega ilirskog jezika nije ostalo gotovo ništa. Sve što danas znamo temelji se na osobnim imenima, etnonimima, toponimima i samo jednoj riječi kojoj pouzdano znamo značenje (*sabaia* – »pivo«).

4) *Središnja (kasnoantička-ranosrednjovjekovna) povijesna komponenta*. U vrijeme seobe naroda, koja je označila kraj Rimskoga Carstva, područje Hrvatske doživjelo je uzastopne prodore mnogih etničkih grupacija, u prvo vrijeme uglavnom germanskih. U klasičnoj interpretaciji *Völkerwanderunga* dinamička sila koja je pokrenula niz seoba bili su Huni, o kojima će još biti riječi. Na temelju povijesnih informacija, potvrđenih i arheološkim dokazima, najraspoznatljivije skupine koje su stigle u Hrvatsku bili su Vizigoti i Svevi, koji su razmjerno brzo krenuli dalje, te Ostrogoti, Gepidi i Langobardi, koji su ostavili više materijalnih dokaza vezanih uz svoj boravak.² Sve današnje hrvatske zemlje postale su sastavnim dijelom Teodorikova *Ostrogotskoga Kraljevstva*, što će utjecati na teorije o hrvatskoj etnogenezi. U drugom valu, koji se dogodio u vrijeme seoba naroda, od 6. stoljeća, brojna plemena koja su govorila slavenskim jezicima probila su dunavski *limes* i zauzela veći dio jugoistočne Europe uključujući hrvatska područja. Taj proces često se povezuje s drugom pokretačkom silom, Avarima. Na kraju tih događaja Hrvati su već bili nazočni barem na području Dalmacije (prema Konstantinu Porfirogenetu).

5) *Konačna (srednjovjekovna/moderna) povijesna sastavnica*. Od mogućih elemenata koji su pridonijeli hrvatskoj etnogenezi nakon dolaska Hrvata u Dalmaciju, spomenut ćemo sljedeće: Franci iz 8.–9. stoljeća, premda je njihov utjecaj zacijelo bio više na razini »kulture« nego, uvjetno rečeno, »etnopolucijski«; Mađari, od kasnog 9. stoljeća u istočnoj Slavoniji; od početka kasnoga srednjeg vijeka razne zapadnoeuropske skupine naselile su se u hrvatskim i slavonskim gradovima: Francuzi, Talijani i Nijemci/Sasi, kao i Mađari itd., gdje su formirali odvojene zajednice.³ Nakon *crne smrti* u 14. stoljeću i nešto prije, hrvatski povijesni dokumenti počinju spominjati »vlaške« stočare. Konačno, od kasnoga srednjeg vijeka najvažniji proces u hrvatskoj etnogenezi bio je *inkorporacija Slavonije u hrvatski etnički okvir*, koji je bio intenziviran osmanskim osvajanjem južnih povijesnih hrvatskih zemalja (zapravo hrvatski etnonim »migrirao« je u to vrijeme u zapadni dio Slavonije, a Zagreb se razvio od slavonskoga grada u glavni grad Hrvatske). Isto tako, poglavito u osmanskome razdoblju, u razne hrvatske krajeve stizale su skupine doseljenika podrijetlom iz susjednih istočnih i južnih područja, od koji su najvažniji bili, uvjetno rečeno, raznovrsni (novi) Vlasi, često pripadnici istočno-

² Gepidi se katkad smatraju i »gotskom skupinom«, no imali su zaseban identitet. U Hrvatskoj je njihova nazočnost sigurna u istočnoj Slavoniji, ili točnije u zapadnom Srijemu, gdje je jedno od najvažnijih nalazišta na području rimskog naselja Cibalae (Vinkovci). Inače, nedvojbeno najimpozantniji i najznačajniji gepidski nalaz u zagrebačkome Arheološkome muzeju jest kaciga iz kneževskoga groba kod Batajnice (Zemun), kupljena 1949. Langobardski nalazi raspršeni su po sjevernoj Hrvatskoj i čini se da su najčešći primjeri germanskih artefakata iz migracijskoga vremena u Arheološkome muzeju u Zagrebu.

³ U Zagrebu primjerice u 12. stoljeću žive »Latini«, Slaveni i Ugri, a u 14. se stanovništvo Gradeca dijeli na više narodnih skupina: hrvatsku (tj. slavensku), ugarsku, njemačku i »latinsku« (razni Talijani – Mlečani, Fiorentinci itd., ali i Francuzi, *Gallici*). U Varaždinu početkom 13. stoljeća najjaču skupinu tvore Nijemci, »Teutonci«. U to vrijeme na istoku, u Vukovaru, žive »Teutonci, Sasi, Ugri i Slaveni«.

kršćanske vjere.⁴ Nakon oslobođenja zemlje od osmanske vlasti, kraljevine Hrvatsku i Slavoniju rekolonizirao je i velik broj Nijemaca, na što se krajem 19. stoljeća nadovezala imigracija iz svih dijelova Habsburške Monarhije. Hrvatski etnički razvoj nastavio se i poslije, no zapravo je do kraja 19. stoljeća moderna hrvatska etnija već bila formirana.

Svih tih pet komponenta ili etapa u hrvatskoj etnogenezi isprepletalo se stoljećima i oblikovalo hrvatsku etniju kakva je danas.

Dakako, i euroazijski nomadski element uklapa se u neke od tih komponentnih etapa, barem od vremena prvih indoeuropskih migracija (ako ne i prije). S tim u vezi najprije valja reći nekoliko riječi o općoj fizičkoj topografiji hrvatskih zemalja.

Velika euroazijska stepa proteže se od Mandžurije do Panonije, s točkama diskontinuiteta ili redukcije u planinskim regijama i oko njih: primjerice lanac Hinggan, područje Altaja-Sajana te Karpati na zapadu. U velikoj mađarskoj nizini *Alföld* zapadno od Karpata tradicionalno su se smještale euroazijske nomadske skupine, a dio panonske Hrvatske može se smatrati ekstenzijom tog područja, osobito istočna Slavonija i s njome povezani dijelovi Srijema.⁵ S druge strane, ostatak Hrvatske uglavnom je planinska regija, s progresivno uzdignutom topografijom od sjeverozapada prema dinarskom području na jugu. Takva topografija značila je i razmrvljenost cijelog područja, što je jako utjecalo na hrvatsku povijest (glede integracije hrvatske države i sl.). Euroazijske nomadske skupine koje bi stigle u neposrednu blizinu Hrvatske obično bi prodrle u Srijem i istočnu Slavoniju, no tek bi neke takve skupine, odvojivši se od glavnine nomadske populacije, prodrle u ostatak zemlje, gdje bi se brzo asimilirale ne ostavljajući nikakav trag svoga postojanja. Većina hrvatskog teritorija ne pruža uvjete za održavanje euroazijskog tipa nomadskog života. Jedini tip nomadizma koji se razvio – i to u velikoj mjeri – bila je transhumancija (ovčarstvo), koja se prakticirala od najranijih vremena sve do 20. stoljeća; od kasnoga srednjeg vijeka njome su se osobito bavili vlaški stočari.

⁴ Ovdje ne treba ulaziti u raspravu o tim Vlasima, čiji su se potomci uglavnom, zajedno s prije doseljenim »Rascijanima«, do kraja 19. stoljeća slili u srpsku etniju. Inače, srpskih došljaka u hrvatskim zemljama bilo je još od države Trpimirovića (što spominje i Porfirogenet), kao i u predosmanskom dobu. S druge strane, jedna je vlaška skupina, tzv. »Ćići«, zadržala neslavenski jezik do danas, iako je poprimila više-manje hrvatsku etničku orijentaciju. To su Istrorumunji, koji i dalje čuvaju svoje rumunjsko narječje, ali najčešće se identificiraju s hrvatskom etnijom. Zanimljiv je i primjer Arbanasa, koji su se u ranom 18. stoljeću preselili iz područja oko Skadarskoga jezera u okolicu Zadra (prva i druga seoba 1726., treća 1733.). Arbanasi su se uvelike integrirali u hrvatsku etniju (a dio i u talijansku), no u mnogima je ostala svijest o vlastitoj posebnosti. Neki stariji pripadnici te zajednice još znaju i arbanaski jezik (koji, nažalost, izumire).

⁵ Pojam *panonske Hrvatske* upotrebljava se ovdje u prostornome smislu, općenito za dio Hrvatske koji ulazi u panonsko područje. Inače, povijesna imena za taj prostor bila su različita. Primjerice franački izvori nazivaju kneza Ljudevita, tradicionalno poznata kao »Posavskog«, *Liudewitus, dux Pannoniae inferioris*, tj. knezom Donje Panonije, iako njegovo područje ne odgovara prvotnome rimskom shvaćanju Donje Panonije (istočni dio Panonije) nego najviše Panoniji Saviji (nastaloj nakon Dioklecijanove preinake granica Carstva). Zemlju Braslava, posljednjega panonskoga kneza prije dolaska Mađara, franački su izvori nazivali *regnum inter Dravum et Savum flumine* (vlast/država između rijeke Drave i Save). Poslije su Mađari tu zemlju nazivali Slavonijom (*Sclauonia*, prvi put spomenuta potkraj 11. stoljeća; v. Front, 2005: 8). Njezin kasniji razvoj vezan je uz postupan proces sjedinjavanja s Hrvatskom, koji se ubrzao s početkom osmanskih prodora. Nakon oslobođenja od osmanske vlasti Srijem je integriran u Slavoniju, tj. u hrvatsko-slavonski politički prostor (osnivanjem Srijemske županije 1745.), što je uz kraći prekid u doba Vojvodstva Srbije i Tamiškog Banata (1849.–1860.), trajalo do kraja Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 1918.

Uzastopni valovi euroazijskih nomada opetovano su stizali do hrvatskih granica, više puta tijekom povijesti, ali su se gotovo uvijek razbili o predalpsko područje i Dinaride. Metaforično rečeno, valovi sa stepe razbili su se o planinske obale, a čestice su se raspršile daleko od obalne crte, ostavljajući obično samo male tragove svojega podrijetla.

Znatnija iznimka bila je eneolitska vučedolska kultura, čije je središte bilo smješteno u istočnoj Hrvatskoj. Marija Gimbutas i drugi arheolozi izričito su povezali vučedolsku kulturu s procesom indoeuropeizacije srednje Europe (v. primjerice Gimbutas, 1986; Durman, 1988), a ta kultura mogla bi se inkorporirati i u *transpontsku metaluršku provinciju*, kako je predložio Evgenij Černyh (1987). Specifično za vučedolsku kulturu bilo je kasnije širenje na sjever, u mađarsku veliku ravnicu, i u planinske regije na zapadu i jugu. Ipak, premda se vučedolska kultura povezivala s kurganskim kompleksom u stepskome području, u to se vrijeme konjski nomadizam, kao način života koji će poslije karakterizirati mnoge euroazijske nomade, još nije bio razvio. Divlji konji lovili su se u Vučedolu, ali glavna stoka bila su goveda te u manjoj mjeri svinje i ovce. Lov na jelene bio je vrlo raširen, posebice na nekim lokacijama te kulture.

Sljedeći euroazijski nomadski val koji je *možda* dosegnuo Hrvatsku bile bi populacije iz željeznoga doba, poput Skita i Sarmata, za koje se pretpostavlja da im je jezik pripadao iranskoj skupini. Premda izravni arheološki dokazi za te skupine praktično ne postoje na području Hrvatske, neki nalazi skitskih strijela u neposrednoj blizini, tj. u susjednoj slovenskoj Štajerskoj, naznačuju da je do takvih veza moglo doći kada su skitski utjecaji prodirali u područje halštatske kulture. Također je više nego vjerojatno da su Jazigi ili drugi Sarmati bili aktivni u dijelovima sjeverne Hrvatske tijekom pustošenja Panonije za markomanskih ratova u 2. stoljeću pr. n. e. Upitno je postojanje neke daleke iranske poveznice kod naroda Jasa, koji se spominju od 3. st. pr. n. e., za koje se kaže da nastavaju područje između Ptuja, Daruvara i Balatona (*municipium Iasorum*, usp. *Aquae Iasae*, rimsko naselje na mjestu današnjih Varaždinskih Toplica). Postoji fonetska sličnost i bliskost s etnonimom *Iazyges* i kasnijim Alanima (= As, Jas itd.), no povijesni je kontekst ipak problematičan pa većina istraživača smatra Jase autohtonim narodom Panonije.

Za vrijeme seobe naroda (4.–7. stoljeće) euroazijski nomadski element u dijelovima Hrvatske mnogo je očitiji te je potvrđen i u pisanim izvorima i arheološkim nalazima. Kao prvo, sigurno je da su se Huni od 4. stoljeća infiltrirali u Hrvatsku, kao napadači i osvajači, osobito na istoku. Godine 388. hunski i alanski »federati«⁶ sudjelovali su u Bitki kod Siscije (Siska) u kontekstu unutarnjih sukoba moći u Zapadnome Rimskom Carstvu. Poslije su tom regijom prošli Vizigoti, a u sljedećim desetljećima u Panoniji su se čvrsto ukorijenili Huni. Sirmium je pao pod hunsku vlast 441. godine, kada su Huni razorili Mursu (Osijek). Pokoji hunski artefakt može se naći na različitim mjestima u Slavoniji. Ostrogoti, koji su u Hrvatsku ušli u 5. stoljeću, pod hunskim su utjecajem usvojili i snažnu nomadsku komponentu te su se povezivali sa skupinama Alana i drugih (kao i Huni). Kada je Ostrogotsko Kraljevstvo uništeno u 6. stoljeću, dio sjeverne Hrvatske zauzeli su Langobardi, koji su ostavili vrlo dojmljiv arheološki materijal u panonskoj Hrvatskoj.⁶ Ipak, vrlo brzo na scenu je stupio najvažniji nomadski

⁶ Zanimljivo je da su upravo langobardski nalazi razmjerno najčešći među germanskim nalazima u monografiji o Arheološkome muzeju u Zagrebu (v. Balen i Dukat, 1997).

element u (proto-)hrvatskoj povijesti – avarski.

Ulogu Avara naglasili su mnogi istraživači i avarski tragovi mogu se naći diljem Hrvatske, i na sjeveru i na jugu. Doduše, najvjerojatnije najzanimljiviji arheološki izložak u Arheološkome muzeju u Zagrebu koji se odnosi na Avare potječe iz Srijemske Mitrovice, izvan granice današnje Hrvatske. Riječ je o cigli koja potječe iz vremena kad je Sirmium (Srijemska Mitrovica) zauzimaio avarski kagan Bajan, na kojoj se nalazi tekst na grčkome: ΧΡ(ΙΣΤΕ) Κ(ΥΡΙ)Ε. ΒΟΗΤΙ ΤΗΣ ΠΟΛΕΟΣ Κ'ΕΡΥΞΟΝ ΤΟΝ ΑΒΑΡΙΝ ΚΕ ΠΥΛΑΞΟΝ ΤΗΝ ΡΩΜΑΝΙΑΝ ΚΕ ΤΟΝ ΓΡΑΨΑΝΤΑ. ΑΜΗΝ (= Kriste Gospode, pomози gradu i otjeraj Avara i sačuvaj Romaniju i onoga koji je ovo napisao. Amen).⁷ Premda avarski nalazi nisu toliko česti u Hrvatskoj koliko u mađarskoj Velikoj ravnici i u Vojvodini, ima ih podosta u dijelovima Slavonije, zatim u sjeverozapadnoj Hrvatskoj – u Međimurju i na zagrebačkom području – te u Dalmatinskoj zagori. Pojedinačni tragovi nađeni su čak i na jadranskim otocima.⁸ Raspravljalo se odnose li se toponimi tipa »Obrovac« na avarska naselja. Alternativno mišljenje kaže da potječu od slavenske riječi *obrovati*, »okružiti rovom, iskopati rov oko čega«, te da nisu nužno vezani uza slavensko ime Avara (= Obri). Ipak bi se franački termin *hring*, koji se rabi za označivanje središnjega avarskog naselja u Panoniji koje su zauzele vojske Karla Velikoga krajem 8. stoljeća, mogao odnositi na isti pojam.⁹ Međutim, Franci su pokorili Avare gotovo dva stoljeća nakon pada Prvoga avarskoga kaganata, a tzv. Drugi kaganat primio je tijekom 7. stoljeća i jaku stepskobugarsku komponentu – dakle još jednu euroazijsku.¹⁰ Kako je poznato, drugi stepski Bugari osnovali su potkraj istoga stoljeća »Dunavsku Bugarsku«. I kad su Franci naposljetku zauzeli avarski *hring*, bugarski kanovi Krum i zatim Omurtag proširili su svoju vlast na bivša avarska područja. U 9. stoljeću Omurtag je vjerojatno zauzeo veći dio panonske Hrvatske, a panonski je knez Ratimir postao njegov vazal. Avari će se još spominjati u 9. stoljeću, ali marginalno (v. Heršak i Silić, 2002). Može se pretpostaviti da su se njihovi ostaci stopili s drugim narodima – Bugarima, pa-

⁷ Cigla je bila slučajan nalaz, koji je Arheološkome muzeju darovao, prije 1876. godine, Antun Bogetić, kapelan u Mitrovici, u doba dok je i istočni Srijem bio dio Trojedne kraljevine.

⁸ Teško je dati točan podatak o broju predmeta i vrstama nalaza, pogotovo zato što se nalazišta katkad uopćavaju kao avarsko-slavenska. No za područje sjeverne Hrvatske jedan nedavni popis spominje 51 lokalitet (Filipec, prema Sekelj Ivančan i Tkalčec, 2006: 195). Od stari(ji)h radova i danas su zanimljivi Vinski (1958) i Ковачевић (1977), a za opći pregled avarske povijesti vidi i Heršak i Silić (2002).

⁹ Pretpostavku da toponimi tipa *Obrovac* potječu od slavenskoga glagola *obrovati*, a ne od imena Avara, naglasio je Ivo Goldstein (1992: 128). I doista: za tezu o vezi s avarskim imenom problematična je prije svega kasna povijesna potvrda tih toponima (primjerice za Obrovac na Zrmanji tek iz 14. stoljeća). No semantički bi franački pojam *hring* odgovarao zamisli o kružnome »obrovljenom« taboru, i premda su takva naselja mogla graditi i drugi narodi, ostaje činjenica da su Franci naglasili takav tip tabora upravo u odnosu na Avare, a ne u odnosu na druge narode.

¹⁰ Prvi kaganat veže se uz Bajana i njegova dva sina. Najvjerojatnije je propao nakon neuspješna napada na Carigrad 626. godine i smrti Bajanova mlađeg sina. Uslijedilo je vrijeme pomutnje, kada su u Avariju vjerojatno stigle bugarske skupine iz pricrnomorske stepe. Konkretno, *Fredegarova kronika* (IV. 72) kaže da su (630. godine) u Avariji izbili veliki nemiri i da su se Avari i Bugari borili za ispražnjeno prijestolje sve dok Avari nisu (opet) prevladali (Eo anno in Abaroum cuinomento Chunorum regnum in Pannia surrexit viaemens intentio, eo quod de regnum certarit, cui deberetur ad succedendum: unus ex Abares et alus ex Bulgaris, collecta multitudinem, uterque in invicem impugnarint. Tandem Abaris Bugarus superant). O sudbini tih Bugara v. Heršak (2001), a općenito o zbivanjima u Avariji v. Heršak i Silić (2002).

nonskim Slavenima i naposljetku s Mađarima, a moguće je i da su neki našli utočište i u Hrvatskoj, što se temelji na izričitoj Porfirogenetovoj napomeni. Naime, on piše da u Hrvatskoj još ima Avara i na njima se može vidjeti da su Avari (ΚΑΙ ΕΙΣΙΝ ΑΚΜΗΝ ΕΝ ΧΡΩΒΑΤΙΑ ΕΚ ΤΩΝ ΑΒΑΡΩΝ ΚΑΙ ΓΙΝΩΣΚΟΝΤΑΙ ΑΒΑΡΕΙΣ ΟΝΤΕΣ, DAI 30).¹¹

Posljednja euroazijska nomadska skupina koja bi se mogla identificirati u odnosu na etnički razvoj u Hrvatskoj i oko nje bili su Mađari, nazočni u Sirmiumu i istočnoj Slavoniji nakon dolaska u Panoniju na kraju 9. stoljeća. Zna se da su Mađari na tom području napadali i uništavali u 10. stoljeću. Toma Arhidakon govori o njihovu upadu u Panoniju (*Historia Salonitana*, XIV), a *Ljetopis popa Dukljanina* spominje i njihove napade na Dalmaciju. Potonji izvor, s kraja 12. stoljeća, problematična je povijesnog sadržaja, ali vjerojatno odražava ranije predaje. Isti izvor bilježi i bitke između hrvatskoga kralja Tomislava i nadirućih Mađara.

I velika mongolsko-tatarska invazija od sredine 13. stoljeća može se smatrati euroazijskom nomadskom invazijom iako su njezini učinci bili kratkotrajni, unatoč masovnim uništenjima (primjerice spaljivanje Zagreba), pokretima stanovništva i *de facto* osvojenju. Nema praktično nikakva spomena euroazijskih nomada u izvorima nakon tog datuma, premda će u 15. stoljeću pop Martinac rabiti imaginarij koji se prije primjenjivao na Tatare kako bi opisao napade osmanskih Turaka.

* * *

Nakon što smo sažeto izložili moguće situacije onako kako se mogu rekonstruirati iz povijesnih izvora i arheoloških nalaza, razmotrit ćemo načine na koje su se »euroazijskom vezom« bavili razni hrvatski i drugi autori u svojim interpretacijama hrvatske etnogeneze. To se prije svega odnosi na problem etnogeneze *na prvoj razini* – drugim riječima, na identificiranje populacijskih skupina koje su formirale bazu iz koje je nastala hrvatska etnija. »Euroazijska veza« manje se obrađivala u aspektu etnogenetskog procesa *na drugoj razini*, naime unutar konteksta neprestana procesa etničkoga razvoja, od početne pojave etnije do njezina konačnog stanja. U hrvatskome slučaju takav bi kontekst uključivao identifikaciju i objašnjenje jezičnih i kulturnih obilježja euroazijskog podrijetla, koje se obično povezuju s etnijom (primjerice neke arhaične zapadnoturkijske leksičke posuđenice, vjerojatno izvedene iz avarskoga i starobugarskog jezika).

Idemo li kronološki, najstarija hrvatska etnogenetska predaja zapisana je u 30. poglavlju djela *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta. Prema tekstu, »Hrvati (ΧΡΩΒΑΤΟΙ) su u to vrijeme živjeli s one strane Bavarske (ΒΑΓΙΒΑΡΕΙΑ), gdje su sada Bijeli Hrvati (ΒΕΛΟΧΡΩΒΑΤΟΙ). Od njih se odvojila obitelj petorice braće, Klukasa (ΚΛΟΥΚΑΣ), Lobela (ΛΟΒΕΛΟΣ), Kosenca (ΚΟΣΕΝΤΖΗΣ), Muhla (ΜΟΥΧΛΩ) i Hrvata (ΧΡΩΒΑΤΟΣ), te dviju sestara, Tuge (ΤΟΥΓΑ) i Buge (ΒΟΥΓΑ), koji su sa svojim narodom došli u Dalmaciju i tamo našli Avare da vladaju tom zemljom. Nakon međusobne borbe kroz nekoliko godina, Hrvati su nadvladali i ubili su neke Avare, a ostale su prisilili da im se podlože« (DAI: 30). Obično se pretpostavlja da je Porfirogenet, ili tko god

¹¹ Prema drugom viđenju Porfirogenetova tvrdnja odnosi se na ostatke Avara koji su preživjeli u Dalmaciji nakon što su ih Hrvati pobijedili u 7. stoljeću i preuzeli zemlju kao »federati« cara Heraklija.

da je zabilježio tu priču, doznao to iz nekog hrvatskog izvora, vjerojatno od nekog pripadnika hrvatskoga plemstva.

Druga hrvatska etnogenetska verzija može se povezati s Tomom Arhidakonom i *Ljetopisom popa Dukljanina*. Ta verzija poistovjećuje podrijetlo Hrvata s Gotima, ili drugim riječima – Hrvati su više-manje potomci Gota (uz klasicistički pokušaj izvođenja podrijetla Hrvata od antičkih Koribanta; *Historia Salonitana*, VII). No i gotska priča inkorporira nešto što podsjeća na Porfirogenetovu priču o plemenskoj seobi. Naime, Toma kaže da je sedam ili osam plemena nazvanih »Lingoncima« stiglo u Dalmaciju iz Poljske pod vodstvom gotskoga vođe Totile (*Venerant de partibus Poloniae, qui Lingones appellantur, cum Totilla, septem uel octo tribus nobilium; Historia Salonitana*, VII).

Treća verzija bila je »autohtona slavenska« teorija o postanku Hrvata, koja je postala vrlo popularnom u renesansi. Predstavnici tog etnogenetskog pristupa bili su Vinko Pribojević i Juraj Šižgorić. Nema dvojbe da hrvatski jezik pripada slavenskim jezicima, pa tako je u tom pogledu ta teorija bila istinita, ali je istodobno pretpostavljala da su Slaveni bili autohtoni u Iliriku i da su preci Slavena bili stari Iliri. Vinko Pribojević u svojem glasovitu govoru *O podrijetlu i zgodama Slavena* protegnuo je postanak Slavena daleko u prošlost, do Noina sina Jafeta, te je i mnoge stare narode, uključujući Tračane i Makedonce, poistovjetio sa Slavenima.

S razvojem moderne hrvatske historiografije, od 17. stoljeća, ta slavenska teorija razvijena je u realističnim okvirima te se pretpostavilo da su Hrvati bili tek jedan među slavenskim narodima koji se naselio u svoju domovinu tijekom seobe naroda. Ivan Lučić, otac hrvatske historiografije, posebice je istraživao Porfirogenetovo djelo i zaključio da su Hrvati došli iz Bijele Hrvatske s druge strane Karpata, naime iz »Sarmatije« (= Poljske), što je bilo u skladu sa spomenom Hrvata u *Ruskoj prvotnoj kronici* u kontekstu 9.–10. stoljeća. Prevladalo je opće mišljenje da su ti »ruski Hrvati« bili i Bijeli Hrvati o kojima je govorio Porfirogenet.

Jedna od većih teškoća s tom »slavenskom migracijskom teorijom« bila je ta da se hrvatski etnonim nije mogao izvesti ni iz kojeg slavenskoga korijena, unatoč nekim naivnim pokušajima. Kao druga mogućnost etnonim se pokušavao objasniti na germanskoj jezičnoj bazi, posebice od germanskog imena Karpata, na staronordijskome *Harfaðaǫll*. Na sličan su način neki istraživači, kao engleski bizantolog John Bagnell Bury, predložili tursku etimologiju. Ideja o petorici braće podsjetila je Buryja na bugarsku priču o seobi petorice sinova Kubrata, kana »Velike Bugarske« (u Prichernomorju), dok se činilo da ime eponimskoga hrvatskog vođe, tj. Hrovatosa, označuje samoga Kubrata. Kubratovo ime pojavljuje se u raznim grafijama (ΚΟΥΒΡΑΤΟΣ, КОВРАТОС, КРОВАТОС, КОУБЕР, Crobatus, Dhudbadr, Chubraat, Quetrades, Коуп'тъ), od kojih su neke glasovno i po obliku doista prilično bliske imenu hrvatskoga vođe. Zbog toga je Bury pisao: »Ova hrvatska legenda ima veliku obiteljsku sličnost s bugarskom legendom o Krobotu (ili Kubratu) i njegovih pet sinova, pa ja stoga mislim da ne bismo trebali oklijevati da uzmemo Krobotu i Hrobata za istog prehistorijskog junaka hunske naroda...« (prema Šišiću, 1990: 250). Ta tursko-bugarska teorija uskoro je asimilirana u avarsku teoriju hrvatskog podrijetla, nastalu na temelju bliske povezanosti Avara i Hrvata u povijesnim zapisima i pretpostavci da je specifični hrvatski naslov *ban* izveden iz imena avarskoga kagana Bajana (i to je Bury prihvatio).

Pa ipak, 1890. godine, na ruševinama grčke kolonije Tanaisa na ušću Dona, ruski istraživač Vasilij Vasiljevič Latyšev otkrio je dva natpisa koja potječu iz 2. i 3. stoljeća n. e., koja su sadržavala osobno ime ΧΟΡΟΑΘΟΣ, odnosno ΧΟΡΟΥΑΘΟΣ. Godine 1902. filolog Aleksandr Lvovič Pogodin poistovjetio je to ime s hrvatskim etnonimom te je od tada iranska teorija o podrijetlu Hrvata postajala sve popularnijom (Gluhak, 1990: 96–97). Ipak valja napraviti razliku u tom smislu da neki istraživači rabe tu teoriju samo zato da bi objasnili sam etnonim – a ne nužno izvorno etničko srodstvo Hrvata – dok je drugi dovode do ekstrema, o čemu će uskoro biti riječi.

Teorije o etnogenezi mogu biti manje ili više točne u znanstvenome objektivnom (historiografskom) smislu, ali one često imaju i ideološke implikacije. U tom smislu mogu postati konstruktima koji u određenim situacijama mogu imati potpurnu ulogu u potvrđivanju identiteta ili legitimnosti zajednica. Tako bismo, ako ispitamo kronološki razvoj hrvatskih etnogenetskih interpretacija, mogli identificirati određene ideološke motive.

Izvorna plemenska priča o petorici braće i dvije sestre možda je najmanje ideološki motivirana. Imena tih vođa toliko su neobična da je teško zamisliti da su mogla biti izmišljena na bizantskome dvoru. Svejedno, općenito gledano, slika koja se daje ne odgovara samo ideji proširene obitelji nego i heterogenoj naravi etnogeneze; drugim riječima, implicira da su u hrvatsku etniju ušli različiti elementi. Heterogeneza bi bila i tipičan model euroazijske stepe i vjerojatno nije slučajno da i bugarske i mađarske etnogenetske predaje spominju utemeljiteljske skupine koje se sastoje od nekolicine vođa (pet Kubratovih sinova u bugarskoj predaji, *Hétmagyar* tj. »sedam Mađara« u mađarskome primjeru). Specifičnost hrvatskoga slučaja jest u prisutnosti ne samo braće nego i dviju sestara. Zapravo, zbog svoje sirovosti ta najstarija etnogenetska priča vjerojatno na najbolji način čuva elemente koji bi mogli biti najbliži povijesnoj istini, i to u *strukturalno-analitičkom* smislu, a ne u smislu da se povijest doista događala baš kako kaže Porfirogenet i upravo pod tim vođama. Bliskost povijesnoj istini znači da je jezgra te priče vjerojatno plod istinske (autentične) tradicije, koja je zacijelo doživjela preinake ili (uvjetno rečeno) »iskrivljenja« tijekom predaje, ali je ipak očuvala osnovnu poruku o heterogenezi i možda još neke vrijedne detalje. Uloga sestara jedan je takav detalj, a drugi je položaj eponimnog junaka Hrovatosa u družbi drugih *jednakih* vođa, što je važna strukturalna naznaka.

Kad je posrijedi gotaska teorija, ne isključujući *eventualnost* da su neki gotski ostaci možda preživjeli slom gotske države u 6. stoljeću i napokon se stopili (i) u hrvatsku etniju, sve u svemu ima vrlo malo temelja za poistovjećivanje izvornih Hrvata s Gotima ili s bilo kojim drugim germanskim narodom. Pa ipak, činjenica je da ih srednjovjekovne kronike eksplicitno poistovjećuju. Zašto? Nada Klaić smatra da je Toma Arhidakon mrzio Slavene/Hrvate i da ih je želio obezvrijediti kao barbare nazivajući ih Gotima. Bio je to svakako pomak od tumačenja prijašnjih autora koji su Tomu čitali doslovno i zagovarali tezu o gotskome podrijetlu Hrvata (Ludwig Gumpłowicz, Kerubin Šegvić). No ako razmotrimo primjerice VII. poglavlje Tomine *Povijesti*, koje govori o propasti Salone i pojavi Gota ili Hrvata, *polazišni je naglasak na grešnosti i dekadenciji Salonitanaca*, i tu novi došljaci funkcioniraju na tipičan način, kao »bič Božji«. Goti dakako nisu nužno bili viđeni, sve do renesanse, kao »negativci«, a pogotovu su u odnosu na druge barbare (Langobarde, Avare itd.) sloveli kao relativno časni. Jordanesova

Povijest naveliko slavi najznamenitijeg vladara Gota, Teodorika,¹² a i Totila (posljednji ostrogotski vladar) bio je spomenut u dobru svjetlu u *Papinskoj knjizi (Liber Pontificalis)*.¹³ Neke indikativne osvrtne na takvu viziju o Gotima dao je i Herwig Wolfram (1988), no konkretno u odnosu na hrvatsku sredinu i Tomu Arhiđakona čini se da je putokaz za rješavanje problem ponudila Olga Akimova (1988), koja je poslije i prevela, uz popratne komentare, Tominu povijest na ruski (1997). Njezina je interpretacija ta da Toma nije mrzio Gote, nego ih je naprotiv vidio kao Božje sredstvo za kažnjavanje grešnih Rimljana, što je opet nešto ili pozitivno ili neumitno ili barem sukladno Božjem naumu.

Hrvati/Slaveni ne poistovjećuju se s Gotima samo u Tominu djelu nego i u *Ljetopisu popa Dukljanina*, što upućuje na mogućnost nekog općeg ideološkog izvorišta. U tom smislu, vodeći računa o potrebi daljnjih vaganja argumenata, može se iznijeti pretpostavka da je gotizam ipak nastao u hrvatskoj sredini, i to eventualno kao oblik legitimiranja vlasti hrvatske vladajuće dinastije kneževa i kraljeva od 9. do 11. stoljeća. Ti vladari zacijelo su bili svjesni razlike između sebe i latinskih stanovnika dalmatinskih gradova i toga da su potomci novopridošlica, tj. barbara. A pri konstruiranju identiteta najbolje je identificirati se s »najboljima među barbarima«. Drugim riječima, gotska teorija po mogućnosti se razvila kao *dinastički mit* Trpimirovića negdje pred kraj 11. stoljeća budući da je od tada hrvatska kruna u rukama Arpadovića, koji su imali drugi dinastički mit – da potječu od hunske vođe Atila.¹⁴

»Autohtona slavenska« teorija imala je također osobitu ideološku i možda kulturnu ulogu. Do vremena kad se ta teorija razvila, *tijekom renesanse*, pojam »gotski« (tal. *gotico*) već je poprimio konotacije »barbarski«, »surov/neprofinjen«, a s druge strane potomci hrvatskih/slavenskih migranata i domaćih latiniziranih skupina već su se u Hrvatskoj međusobno pomiješali. Tako je »autohtona slavenska« teorija mogla postati izraz tog novog etničkog amalgama.

I »slavenska migracija«, tursko-bugarska ili avarska te iranska teorija koristile su se i razrađivale u neznatnim terminima. Prva se naglašavala u raznim panslavenskim i južnoslavenskim političkim kontekstima. U bivšoj je Jugoslaviji »slavenska migracija« praktično bila službena »istina«. Tursko-bugarsku ili, preciznije, avarsku teoriju oživili su prije nekoliko desetljeća Otto Kronsteiner i Walter Pohl, a u Hrvatskoj su je prihvatili Nada Klaić i Neven Budak (koji ju je nakon nekog vremena odbacio). Može se reći da ju je Nada Klaić usvojila iz »ikonoklastičkih« namjera, što je bilo korisno za »brušenje misli« i preispitivanje »prihvaćenih istina«. Naime, ako su Hrvati izjednačeni s Avarima, cijeli tradicionalni »dobro-loši« imaginarij hrvatske historiografije potpuno

¹² Nec fuit in parte occidua gens, quae Theoderico dum viveret, aut amicitia, aut subjectione non deserviret (Jordanes, LVIII).

¹³ Habitavit cum Romanis quasi pater cum filiis (prema citatu iz knjige Gabrielea Pepea, koji je inače bio jako nesklon »barbarskom srednjem vijeku«) (Pepe, 1973: 90).

¹⁴ Dakako, potvrda za tu tezu zasad ne postoji u izvorima – no riječ je o pokušaju tumačenja zašto bi se »gotizam« pojavio tako jasno u hrvatskim povijesnim izvorima, i to ne toliko dugo nakon izumiranja dinastije Trpimirovića. Ako isključimo historiografsku istinitost gotske teze (tj. njezino doslovno prihvaćanje), razlog gotsko-hrvatsko/slavenske identifikacije valja tražiti i kod Tome i kod popa Dukljanina. Moramo dakle točnije rekonstruirati semantički naboj pojma »Got« u vremenu kada se u tim izvorima javlja. Teorija o mržnji i omalovažavanju nema, po svemu sudeći, osnove za razdoblje prije renesanse.

je srušen. Pa ipak, kako je Budak poslije naglasio, točno je da se Hrvati i Avari često spominju u istim tekstovima, ali redovito kao neprijatelji. Štoviše, turska etimologija hrvatskoga etnonima, koju je primjerice ponudio Kronsteiner, bila je vrlo problematična (v. Heršak i Lazanin, 1999).

I iranska teorija, koja je, slično tursko-bugarskoj/avarskoj teoriji, predložila euroazijsko nomadsko podrijetlo za prve Hrvate, izazvala je dalekosežne interpretacije. Bilo to namjerno ili ne, i ona je podriivala službenu teoriju o »slavenskoj migraciji«, pače i prije Drugoga svjetskog rata. U svojim najekstremnijim inačicama poricala je da Hrvati imaju bilo kakve veze sa Slavenima i tražila hrvatske korijene svuda u svijetu gdje se govori iranskim jezicima, posebice u staroperzijskoj satrapiji Arahoziji u srednjoj Aziji, čije je iransko ime Harahwati manje-više zvučalo kao hrvatski etnonim. Osobito je posljednjih godina taj tip ekstremizma doveo do krilatice da »Hrvati nisu Slaveni«, koji je bio inspiriran averzijom prema cjelini političkoga i kulturnog miljea bivše Jugoslavije. Začuđujuće, ali inkorporacija iranizma u hrvatsku ideologiju nakon raspada Jugoslavije rezultirala je čudnom mješavinom proturječja. Primjerice tvrdilo se da Hrvati nisu Slaveni iako je hrvatski slavenski jezik; Hrvati su navodno nastali prije nekoliko tisućljeća na Istočnoiranskoj visoravni, ali se ipak uzimalo zdravo za gotovo da su kulturno »europskiji« ili zapadniji od svojih istočnih slavenskih susjeda; prizivale su se sofisticirane metode znanstvenoga istraživanja, a istodobno su se interpretirale na površan ili, točnije, željeni način.

Teško je zamisliti koju bi korisnu ulogu danas mogle igrati ekstremne iranističke interpretacije hrvatske etnogeneze ako se ima na umu da više ne postoji ideološka potreba da se nađe potpora za osobit hrvatski nacionalni identitet. S druge strane, takve su interpretacije napravile mnogo štete temeljnim znanstvenim teorijama koje se bave vjerojatnošću iranskoga doprinosa hrvatskoj etnogenezi. Katkad su i valjane znanstvene teorije o toj temi bile izložene poruzi samo zbog jednostavne činjenice da su amaterski pokušaji da se migracija Hrvata izvede iz dubina ahemenidskog carstva u njihovu današnju domovinu napravili »lošu reklamu« bilo kakvoj iranskoj teoriji o podrijetlu Hrvata.

U iranskoj teoriji hrvatske etnogeneze neki su elementi unatoč svemu navedenom i dalje uvjerljivi. Natpisi iz Tanaisa ključ su za iransku teoriju, ali isto tako i najistotčniju granicu do koje se ta teorija može rastegnuti. Oni datiraju iz vremena kad je grčka kolonija Tanais zasigurno bila okružena sarmatskim plemenima. ΧΟΡΟΑΘΟΣ je bilo osobno ime jednoga od gradskih arhonata, a ne etnonim u užem smislu riječi. No valja se prisjetiti da ljude koji se iz svoga izvornog etničkog okružja odsele u tuđinu često nazivaju prema njihovu etničkom podrijetlu. Tako, uzmu li se u obzir povijesne okolnosti oko Tanaisa u 2.–3. stoljeću, kao i *jedinstvenost* imena o kojem je riječ, osoba na koju se referira u natpisima mogla je doći u grčki grad iz nekog sarmatskog plemena, čiji je etnonim možda bio prototip za budući hrvatski etnonim. Sama po sebi ta je pretpostavka preslaba da podupre valjanost teorije ako joj i druge naznake ne govore u prilog. Paradoksalno, sama činjenica da su Hrvati došli u svoju domovinu govoreći slavenskim jezikom, zapravo podupire iransku teoriju umjesto da joj proturječi. Naime, općenito je prihvaćeno da je bilo intenzivnih slavensko-iranskih dodira, posebice kad je posrijedi slavenska skupina koju povijesni izvori identificiraju kao Ante. Prije dolaska Hrvata u njihovu današnju domovinu Anti su živjeli istočno od Karpata, od Dnjestra do

Dnjepra i donjeg Dunava. To je možda daleko od Tanaisa, ali pokreti iz područja Tanaisa ili Azovskoga mora u smjeru Karpata i Dunava bili su prilično uobičajeni u povijesti: sarmatska plemena, Huni, Bugari, Mađari i drugi nomadski narodi ili etnički segmenti po tipičnom su obrascu migrirali uz tu rutu. Tako je u skladu s »mogućnostima vremena« prilično zamislivo da je neki iranski, vjerojatno sarmatski, segment koji se poistovjećivao (ili su ga drugi poistovjećivali) s nekim starijim oblikom hrvatskog etnonima, stigao među Ante, možda između Dnjestra i Karpata, i naposljetku predao svoje ime budućoj hrvatskoj etničkoj jezgri. Ako dakle prihvatimo, na čistoj jezičnoj bazi, da iransko objašnjenje hrvatskoga etnonima izgleda mogućim prema drugim opcijama, tada tehnički postoje dva scenarija: ili su slavensku populaciju nazivali tim imenom susjedni Iranci ili se, što je vjerojatnije, neka iranska skupina (ili klan) naselivši se među Slavene, mogla jezično asimilirati u slavenstvo, pri čemu je zadržala svoj izvorni etnonim, koji je onda prihvatila i ta skupina Slavena među koje su se ti Hrvati doselili.

Sve to ostaje nagađanje. Međutim, tri sljedeće informacije pretvaraju takvu spekulaciju u znanstvenu teoriju, unatoč mnogim »karikama koje nedostaju«.

Prvo, 602. godine Avari su razorili plemensku skupinu Anta i pojavljivanje Hrvata na povijesnoj pozornici tek jedan naraštaj nakon tog događaja može se objasniti na osnovi pretpostavke da su se prije razvijali unutar skupine Anta i slijedom toga hrvatsko-avarski rat, koji je rezultirao hrvatskim osvajanjem Dalmacije, bio bi nastavak avarsko-antskog sukoba. Takva bi interpretacija smjestila pretke Hrvata među Ante ili, drugim riječima, u kontekst naroda koji govore slavenskim jezicima i bili su u dodiru s iranskim skupinama.¹⁵

Drugo, povijesni izvori potvrđuju da su Hrvati označivali strane svijeta bojama, u skladu s euroazijskom shemom boja koju su rabili Iranci i drugi stepski narodi (pa i stari Kinezi). Vrlo je malo vjerojatno da bi takav model mogao biti prihvaćen bez neke »pripomoći« stepskih nomada. Štoviše, i nakon hrvatskog naseljenja u Dalmaciju, prema *Ljetopisu popa Dukljanina*, zapadni (ili sjeverozapadni) dio zemlje nazivao se »Bijelom Hrvatskom«, a južni »Crvenom Hrvatskom«. Kao što rekosmo, Porfirogenet je napisao da su Hrvati došli u Dalmaciju iz zemalja Bijelih Hrvata (= ΒΕΛΟΧΡΩΒΑΤΟΙ), koju su kasniji povjesničari tradicionalno smještali iza Karpata. Označivanje tih prekokarpat-skih hrvatskih zemalja »bijelima« ili zapadnima bilo bi apsurdno s obzirom na Dalmaciju i logično samo ako na istoku postoji neka referentna točka koja nas općenito usmjeruje prema Tanaisu.¹⁶

Treće, moramo naglasiti važnost najstarije hrvatske etnogenetske tradicije, zapisane u djelu *De administrando imperio*. Ta tradicija naznačuje heterogeni sastav prvih Hrvata te, kao što smo primijetili, ne uključuje samo muškarce nego i dvije žene među vođama Hrvata. Taj posljednji detalj može biti indikativan glede posebna statusa koji

¹⁵ Teza o antskom podrijetlu Hrvata (ili o vezama s Antima) poprilično je stara i zagovarao ju je još Nodilo (Šišić, 1990: 258–259). Indikacije o zemljopisnom smještaju Anta dovode ih do porječja Dnjestra, tj. do područja zakarpatske Galicije koja se pripisuju tzv. »ruskim« Hrvatima (Hrvatima koji su ušli u Kijevsku Rusiju). Pa stoga ako bi iranska teza imala osnove, Anti ili, točnije, antski savez mogao je biti »inkubator« za razvoj (i) Hrvata.

¹⁶ Stepska je shema boja sljedeća: zapad – bijeli, istok – plavi/modri, sjever – crni i jug – crveni.

su žene navodno uživale među Sarmatima. Arheološko istraživanje potvrdilo je da su žene ratnice doista postojale među Sarmatima, što je dalo novu težinu starim grčkim legendama o Amazonkama i Herodotovoj priči da Sauromati (Sarmati) potječu od mješavine Skita i Amazonki. Tomu možemo dodati da je ruski lingvist Oleg Nikolajevič Trubačov objasnio izvorni iranski prototip imena »Hrvat« iz pridjeva **xar-va(n)t*, koji bi se odnosio na žene ili narod kojim vladaju žene (Vasmer, 1987/IV: 859–860). To ne znači da bismo odmah trebali izjednačiti hrvatske korijene s raznim percepcijama o Amazonkama, ali ipak valja spomenuti i to da je Pavao Đakon u svojoj *Historia Langobardorum* napisao da su na svom putu od Baltika prema Panoniji, prelazeći neku rijeku, Langobardi ušli u sukob s »Amazonkama«, a zatim s Bugarima (I: 15–17). Riječ je o 6. stoljeću, prije dolaska Avara u Panoniju. Lokacija skupine identificirane kao amazonске negdje u srednjoistočnoj Europi u to vrijeme, zanimljiva je barem u svjetlu Trubačovljeva objašnjenja hrvatskoga etnonima.

Danas se u Hrvatskoj napredne tehnike analize DNK primjenjuju za istraživanje povijesti i pretpovijesti hrvatske populacije. Do sada su analize genetičkih loza kromosoma Y pokazale da je relativno najizraženija loza u zemlji ujedno ona koja je tipično najčešća i u drugim zemljama slavenskih jezika (iako je riječ o umjerenom relativnoj većini). Ta tendencija, čini se, potvrđuje glavnu ulogu Slavena u formiranju hrvatske etnije. Međutim, nekoliko drugih loza također je prisutno, tako da cjelokupna slika sugerira veoma kompleksnu etničku povijest, s raznim stupnjevima kontinuiteta iz svih komponentnih etapa spomenutih u prvom dijelu ovog rada odnosno iz svih razdoblja, kako prije tako i nakon historijskoga »dolaska Hrvata« u današnju Hrvatsku. Budući da klasifikacija tih različitih loza i njihove pretpostavljene starosti ostaje tema za diskusiju, moramo (zasad) izbjeći bilo kakvo izjašnjavanje. Spomenut ćemo samo jedan intrigantan rezultat objavljen u jednom članku prije nekoliko godina. Naime, osim što su potvrdili slavensku »genetičku tendenciju« u hrvatskoj populaciji, autori su na jadranskome otoku Hvaru otkrili nazočnost loze koje praktično nema u Europi, ali je vrlo uobičajena u srednjoj i istočnoj Aziji. Objašnjenje je bilo da je to možda ostatak avarskoga utjecaja u hrvatskoj povijesti ili, kao druga mogućnost, fenomen na neki način povezan ili sa širenjem Osmanskoga Carstva ili s genetičkim prijenosom duž starog Puta svile (v. Barać et al., 2003: 540). Analiza DNK živućih populacija svakako premješta žarište etnogeneze s prve razine na drugu. Procesi koji su doveli do nastanka prve titularne etnije postaju teže određivi, a potpuno se naslijeđe populacije koje je dovelo do sadašnjeg stanja etnije pokazuje kao veoma kompleksno. S druge strane, sve dok analiza DNK ne bude obavljena na dostatno reprezentativnim uzorcima skeletnog materijala, tj. na ranijim populacijama, taj tip rekonstrukcije prošlosti češće će otvarati pitanja nego što će nuditi odgovore. Analiza DNK svakako je uzbudljiv i vrlo obećavajući oblik istraživanja povijesti populacija, ali čini se da do sada u hrvatskome slučaju samo potvrđuje ono što je očito, tj. da je današnja Hrvatska genetički dio istočne ili, preciznije, jugoistočne Europe i da genetička baza pripadnika hrvatskoga naroda ima relativno veću sličnost s genetičkom bazom drugih slavenskih područja. Ipak, nikakav DNK ne može se smatrati »dokazom slavenstva« budući da nema ničega ni u kojem genetičkome materijalu što bi se moglo smatrati na neki način intrinzično »slavenskim«. Naprotiv, temeljni (i jedini pravi) kriterij za određivanje nečijeg slavenstva jest činjenica da neki narod govori slavenskim jezikom. Jezik je jedini egzaktan dokaz »slavenstva«.

Zaključno valja reći da postoje naznake da su euroazijski i nomadski sadržaji bili prisutni u formaciji prvih Hrvata i, u manjoj mjeri, u hrvatskoj etničkoj povijesti u cjelini. Tema etnogeneze valjana je znanstvena tema *per se* budući da je potraga za korijenima uvijek bila jedna od bitnih ljudskih strasti. S druge strane, tema etnogeneze služila je i drugim ciljevima, koji nerijetko nisu bili znanstveni nego se bavljenje njome pretvaralo u puko fantaziranje o nečijem podrijetlu, što je uvijek vodilo smiješnim megalomanskim vizijama. No katkad čak i fantazije, ako se prihvate kao takve, mogu imati određenu vrijednost. To se ponajprije ogleda u umjetnosti – dovoljno je pogledati nekoliko verzija slika hrvatskih slikara na temu dolaska Hrvata i svakako ćemo uočiti njihovu mitsku kvalitetu, bez obzira na razinu njihove umjetničke vrijednosti ili osobni ukus. U nekima od tih slika pojavljuje se i nomadski element – primjerice u jednoj kasno-romantičnoj slici Celestina Medovića na kojoj su Hrvati prikazani s tradicionalnim imaginarijem euroazijskih nomada.

LITERATURA

- АКИМОВА, О. А. (1988) »Развитие средневековых представлений о происхождении хорватов«, u: Е. П. Наумов. *Этнические процессы в центральной и юговосточной Европе*. Москва: Наука, str. 55–63.
- ANDRIĆ, Stanko (2002). »Južna Panonija u Doba velike seobe naroda«, *Scrinia slavonica*, 2, str. 117–167.
- BALEN, Dubravka i DUKAT, Zdenka (ur.) (1997). *Muzeopis: 1846–1996*. Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu.
- BARAĆ, Lovorka et al. (2003). »The Y chromosomal heritage of Croatian population and its island isolates«, *European Journal of Human Genetics*, 11, str. 535–542.
- BENAC, Alojz (1987). »O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji«, u: *Pristorija jugoslavenskih zemalja, V: Željezno doba*. Sarajevo: AN BiH, Centar za balkanološka ispitivanja, str. 737–802.
- BUDAK, Neven (1994). *Prva stoljeća hrvatska*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- BUDAK, Neven (ur.) (1995). *Etnogeneza Hrvata*. Zagreb: Matica hrvatska.
- BUKOWSKI, Zbigniew (1977). *The Scythian Influence in the Area of Lusatian Culture*. Wrocław: Ossolineum.
- Carolingian Chronicles* (2000). *Royal Frankish Annals and Nithard's Histories*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- ЧЕРНЫХ, Евгений Николаевич (1987). »Протоиндоевропейцы в системе циркумпонтийской провинции«, u: Леонид Александрович Гиндин (ur.). *Античная балканистика*. Москва: Наука, str. 136–147.
- DURMAN, Aleksandar (1988). »Vučedolska kultura«, u: *Vučedol – treće tisućljeće p.n.e.* Zagreb: Muzejsko-galerijski centar, str. 13–20.
- FRONT, Márta (2005). »Ugarsko Kraljevstvo i Hrvatska u srednjem vijeku«, *Povijesni prilozi*, br. 28, str. 7–22.
- GIMBUTAS, Marija Alseikaitė (1986). »Remarks on the Ethnogenesis of the Indo-Europeans in Europe«, u: Wolfram Bernhard i Anneliese Kandler-Pálsson (ur.). *Ethnogeneze europäischer*

Völker aus der Sicht der Anthropologie und Vor- und Frühgeschichte. Stuttgart: Gustav Fischer Verlag, str. 5–20.

GOLDSTEIN, Ivo (1992). *Bizant na Jadranu*. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta.

GLUHAK, Alemko (1990). *Porijeklo imena Hrvat*. Zagreb: autorova naklada.

GRAČANIN, Hrvoje (2005). »Huni i južna Panonija«, *Scrinia slavonica*, 5, str. 9–47.

HERŠAK, Emil (1989). »O etnosu u prošlosti i sadašnjosti«, *Migracijske teme*, god. 5, br. 2-3, str. 99–112.

HERŠAK, Emil (1993). »Panoptikum migracija: Hrvati, hrvatski prostor, Evropa«, *Migracijske teme*, god. 9, br. 3-4, str. 227–302.

HERŠAK, Emil (1999). »Etničnost u prošlosti«, u: Emil Heršak (ur.). *Etničnost i povijest*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti – Naklada Jesenski i Turk – HSD, str. 25–35.

HERŠAK, Emil (2001). »Vulgarum dux Alzeco«, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 72 (37), br. 1-2, str. 269–278.

HERŠAK, Emil (2005). *Drevne seobe: prapovijest i stari vijek*. Zagreb: Školska knjiga.

HERŠAK, Emil i LAZANIN, Sanja (1999). »Veze srednjoazijskih prostora s hrvatskim srednjovjekovljem«, *Migracijske teme*, god. 15, br. 1-2, str. 15–34.

HERŠAK, Emil i SILIĆ, Ana (2002). »Avari: osvrt na njihovu etnogenezu i povijest«, *Migracijske i etničke teme*, god. 18, br. 2-3, str. 197–224.

JORDANES (1991). *Storia dei Goti [= De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis]* (ur. Elio Bartolini; dvojezični tekst). Milano: Tea.

JURIŠIĆ, Mario (1988). »Prehrana u vučedolskoj kulturi«, u: *Vučedol – treće tisućljeće p.n.e.* Zagreb: Muzejsko-galerijski prostor, str. 24–26.

KLAIĆ, Nada (1989). *Srednjovjekovna Bosna: politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

KLAIĆ, Nada (1990). *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*. Zagreb: Globus.

[KONSTANTIN PORFIROGENET] Constantius Porphyrogenitus (1967). *De administrando imperio*. Grčki tekst uredio Gy. Moravcsik, engl. prijevod R. J. H. Jenkins. Dumbarton Oaks: Center for Byzantine Studies, Harvard University.

KONSTANTIN PORFIROGENET (1994). *O upravljanju carstvom*. Zagreb: August Cesarec.

КОВАЧЕВИЋ, Јован (1977). *Аварски каганат*. Београд: Српска књижевна задруга.

KRONSTEINER, Otto (1978). »Gab es unter den Alpenslawen eine kroatische ethnische Gruppe«, *Wiener slawistisches Jahrbuch*, Wien – Köln – Graz, god. 24, str. 137–157.

ЛИТАВРИН, Геннадий Григорьевич (ur.) (1989). *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма*. Москва: Наука.

ЛИТАВРИН, Геннадий Григорьевич (ur.) (1995). *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Москва: »Восточная литература« РАН.

LUČIĆ, Ivan [= Ioannis Lucii] (1986). *De regno Dalmatiae et Croatiae / O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*. Zagreb: VPA.

Die Nestor-Chronik (1969). Wiesbaden: Otto Harrassowitz (Slawistische Studienbücher, VI).

[PAVAO ĐAKON] Paulo Giacono (1990). *Storia dei Langobardi / Historia Langobardorum*. Milano: TEA.

- PEPE, Gabriele (1973). *Il medio evo barbarico d'Italia*. Torino: Einaudi.
- POHL, Walter (1988). *Die Awaren: ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 657–822 n. Chr.* München: Verlag C. H. Bech.
- POHL, Walter (1995). »Osnove hrvatske etnogeneze: Avari i Slaveni«, u: Neven Budak (ur.) *Etnogeneza Hrvata*. Zagreb: Matica hrvatska, str. 86–96.
- PRIBOJEVIĆ, Vinko (1951). *O podrijetlu i zgodama Slavena / De origine successibusque Slavorum* (Phari habita MDXXV / oratio fratris Vincentii Priboevii). Zagreb: JAZU.
- SEKELJ IVANČAN, Tatjana i TKALČEC, Tatjana (2006). »Slavensko paljevinsko groblje na položaju Duga ulica 99 u Vinkovcima«, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 23, str. 141–212.
- SMITH, Anthony D. (1988). *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Basil Blackwell.
- STIPČEVIĆ, Aleksandar (1989). *Iliri – povijest, život, kultura*. Zagreb: Školska knjiga.
- [STRABON] (1989). *The Geography of Strabo*, I–XVII. Engleski prijevod Horace Leonard Jones and John Robert Sitington Sterrett. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- ŠIŠIĆ, Ferdo (1990). *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb: Matica hrvatska.
- [TOMA ARHIĐAKON] Фома Сплитский (1997). *История Архиепископов Салоны и Сплита*. [Ruski prijevod i komentar: O. A. Akimova; latinski izvornik]. Moskva: Индик.
- [VASMER, MAX] Васмер, Макс (1987). *Этимологический словарь русского языка*, IV [prijevod i dopune O. N. Trubačov]. Moskva: Прогресс.
- VINSKI, Zdenko (1958). »O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata«, *Opuscula Archaeologica / Radovi Arheološkog zavoda*, sv. 3, br. 1, str. 13–85.
- WOLFRAM, Herwig (1988). *History of the Goths*. Berkeley: University of California Press.

Emil Heršak, Boris Nikšić

CROATIAN ETHNOGENESIS: A REVIEW OF COMPONENT STAGES AND INTERPRETATIONS (WITH EMPHASIS ON EURASIAN/NOMADIC ELEMENTS)

SUMMARY

In the paper, the authors present certain parameters dealing with the nomadic element, or possible indications of it, in Croatian ethnogenesis. First, a comment is given on the ethnogenetic concept itself, and a working definition of ethnogenesis is suggested. Second, the major components that are considered to have had a role in Croatian ethnogenesis are listed. This discussion is followed by an identification of those elements that could somehow be considered nomadic, or else representative of influences from the Eurasian steppe region. Mention is made of historical sources that confirm or imply the presence of Eurasian nomad groups in the Croatian area, and the relative frequency of archaeological material is noted. The authors analyse views of previous and present Croatian and foreign authors on Croatian ethnogenesis, especially in regard to the "Eurasian connection". In this part of the discussion, the Iranian theory of Croat origins is presented in more detail. Finally, the authors briefly address recent genetic (DNA) analyses of the contemporary Croatian population.

KEY WORDS: Croats, ethnogenesis, Eurasia, theory, ideology

Emil Heršak, Boris Nikšić

L'ETHNOGÉNÈSE CROATE: ÉTAPES, COMPOSANTES ET
INTERPRETATIONS (L'ACCENT ÉTANT MIS SUR LES ÉLÉMENTS
EURASIATIQUES/NOMADES)

RÉSUMÉ

Le présent article s'efforce d'exposer certains paramètres liés à l'élément nomade ou indices de la présence d'un élément nomade dans l'ethnogénèse croate. Tout d'abord, les auteurs commentent le concept même d'ethnogénèse et suggèrent une définition de travail de l'ethnogénèse, après quoi ils passent en revue les composantes considérées comme ayant joué un rôle dans l'ethnogénèse croate. Ils identifient les éléments qui peuvent de quelque manière être considérés comme nomades ou reflétant les influences de la steppe eurasiatique, et mentionne les sources historiques qui confirment ou supposent la présence de groupes nomades eurasiatiques sur le territoire croate, avec pour étai la relative fréquence de matériaux archéologiques. Les auteurs se penchent sur les positions des auteurs croates et étrangers passés et présents quant à l'ethnogénèse croate, en particulier quant au «lien eurasiatique», et présentent de façon détaillée la théorie de l'origine iranienne des Croates. Enfin, les auteurs exposent les résultats des analyses génétiques les plus récentes (ADN) parmi la population croate contemporaine.

MOTS CLÉS: Croates, ethnogénèse, Eurasie, théorie, idéologie